

Мазур О.О.

Структурна факультативність та структурна обов'язковість у синтаксисі складних сполучниково-безсполучникових конструкцій

Відомо, що синтаксичні зв'язки між окремими словами у простому реченні, між частинами складного речення, а також між самостійними реченнями у межах складних сполучниково-безсполучникових конструкцій (ССБК) можуть бути більш вільними і більш тісними. Порівняймо дві групи речень:

"Новгорода він давно вже боявся"
(Р. Іванченко)
"Погляди зосереджуються на тій корогві, яку тримають біля князя"
(Р. Іванченко)

"А орди стояли за Стугоною..." (Р. Іванченко)
Вночі від перону Київського вокзалу відійде в Ковель поїзд № 270 (з газети)
"Не хотіли слухати Олега, посадника свого, якого підпирали варязькі ватаги" (Р. Іванченко)

Між реченнями, що розміщені у лівій колонці, і реченнями, розміщеними у правій колонці, легко помітити суттєву різницю у ступені тісності зв'язку одного слова з іншими, а також зв'язку підрядного речення з головним. Так, у першому реченні лівій колонки дієслово-присудок *боявся* виявляється "неповним", якщо при ньому не буде керованої ним форми родового відмінка (*Новгорода*); у свою чергу сполучення *боявся Новгород* "вимагає" свого поширення обставиною (*давно вже*). Препозитивне головне речення лівій колонки не є завершеною синтаксичною структурою без свого підрядного. У реченнях правої колонки зв'язок між словами такий, що наявність одного, "підпорядковуючого", слова не вимагає обов'язкової присутності при ньому іншого, "підпорядкованого" йому, слова (наприклад, можливі речення: *А орди стояли незчисленні*; *Орди стояли давно*; *Ось рушить поїзд, поді й закриємо вікно*); такий же характер має зв'язок підрядного речення з головним у третьому прикладі (пор. *Не хотіли слухати Олега, посадника свого*).

Уже з цього зовнішнього зіставлення двох типів синтаксичних зв'язків з точки зору ступеня їх обов'язковості можна зробити висновок, що наявністю обов'язкового або, навпаки, необов'язкового зв'язку між словами у простому реченні або частинами складного речення чи складні сполучниково-безсполучникові конструкції (ССБК) визначається сама сутність даної синтаксичної конструкції як структурного цілого. Застосування цього принципу дозволяє визначити ступінь завершеності, автономності тієї чи іншої конструкції. Окрім цього, це дасть можливість скласти "інвентар" сигналів синтаксичної незавершеності і тих форм, які дають цю завершеність, забезпечують структурну повноту синтаксичної конструкції. Кінцевим практичним результатом подібного вивчення синтаксичних конструкцій у пропонованому тут аспекті могло б бути складення відповідних списків або таблиць обов'язкових структур. Застосування критерію обов'язковості-необов'язковості компонентів синтаксичної структури дозволяє визначити структурний мінімум тої чи іншої синтаксичної конструкції.

СТРУКТУРНА ФАКУЛЬТАТИВНІСТЬ даної конструкції характеризується тим, що елемент синтаксичної

структури - член речення чи словосполучення, частина складного речення чи СБК - виявляються синтаксично автономним, тобто не вимагає - граматично чи семантично - свого обов'язкового доповнення (відтворення) конкретною формою слова, словосполучення, речення. Той, хто говорить (або пише), в даному випадку відносно вільний як у самому використанні "залежних" форм, так і в заміні будь-якої форми іншою.

СТРУКТУРНА ОБОВ'ЯЗКОВІСТЬ виявляється у тому, що даний елемент синтаксичної конструкції володіє потенційно синтаксичною валентністю і вимагає для реалізації цієї валентності (тобто для завершеності даної конструкції) обов'язкової наявності конкретної форми слова, словосполучення чи речення. При цьому виникає необхідність розширення частини даної конструкції, викликана синтаксичними або семантико-синтаксичними, але не контекстуальними умовами. Значить, про завершеність чи незавершеність, повноту чи неповноту синтаксичної конструкції можна вести мову тільки стосовно конструкцій, що характеризуються структурною обов'язковістю. Вихідним місцезнаходженням структурного показника, "сигналу" неповноти синтаксичної конструкції (або контактного слова, антецедента), що передбачає іншу, необхідну, частину даної конструкції, є препозиція; його постпозиція по відношенню до цієї іншої частини повинна розглядатися як інверсія, наприклад: *"Я з особливою цікавістю читав статті та замітки, що друкувалися під рубрикою "По чужих сторінках". Але останнім часом вони з'являються дуже рідко. А жалі!"* (З газети). Однією з основних умов структурної неповноти і - одночасно - структурної обов'язковості конструкції є лексична неповнозначність будь-якого синтаксичного елементу конструкції; частина конструкції, яка має у своєму складі цей елемент, стає, відповідно, структурно пануючою, "головною" частиною конструкції. Те, що ми називаємо тут умовно синтаксичним сигналом, може бути "іменною" частиною мови, займенниковим словом (іменником, прикметником, прислівником) вказівного типу, першою частиною сполучникового поєднання. Природно, що з розгляду випадків структурної обов'язковості синтаксичних конструкцій мають бути виключені різного характеру фразеологічні єдності і зрощення, структурна формула яких лексично наповнена і ніби вже "закрита": такі структури не створюються тим, хто говорить чи пише, а вже в готовому вигляді вводяться в мову.

Яскравим прикладом структурно обов'язкових побудов є словосполучення і речення, які мають у своєму складі слово (або словосполучення), яке володіє так званим сильним керуванням. Без введення у конструкцію форм, яких вимагає це слово, воно виявляється семантично неповним і зв'язки його з будь-якими іншими формами слів не відтворюють цієї неповноти; одночасно і вся синтаксична побудова виявляється структурно неповною, незавершеною. Звернімося хоча б до таких прикладів: *він досягнув, я горджуся, це залежить, білет коштує, я відмовляюся, повіяло, пахне, у нього вигляд, дихається, я пропоную, він забув, ми надіємося, він здогадується*.

Очевидно, що у всіх цих випадках ми маємо справу з незавершеними синтаксичними конструкціями, і в кожному випадку форма, якої не вистачає для повноти конструкції, легко підказується "керуючим" словом. Подібної "недостатності" немає, наприклад, у таких конструкціях: *ми веселимося, смеркається, у нього грип, він помолодів, мені холодно, квиток куплено, вона поїхала*.

Цей самий принцип синтаксичного поширення/доповнення семантико-граматичної недостатності - лежить в основі тих різновидів складнопідрядних речень у побудо-

вах ССБК, у яких підрядна частина необхідна для конкретизації вказівного займенника, що знаходиться в головній частині, якщо його зміст не розкрито у головному реченні або у контексті, який передував цьому реченню. Це структурні форми типу: *...той, хто...; ...такий, який...; ...так, як...; ...там, де...; ...тоді, коли...*

Чисто формальний характер структурної обов'язковості мають конструкції, у яких ознакою, або сигналом, синтаксичної незавершеності є перша частина сполучникового поєднання. Такі, наприклад, подвійні, повторювані, розділові сполучники при однорідних членах речення: *не тільки..., але й...; як..., так і...; ні..., ні...; не те щоб..., а...; чи то..., чи то...; якщо не..., то...;* (наприклад).

Нижче буде запропонована спроба застосувати принцип структурної обов'язковості та структурної факультативності до аналізу типів ССБК, у будові яких наявні складнопідрядні речення. При такому підході складнопідрядні речення у таких конструкціях поділяються на дві основні групи:

1) складнопідрядні речення, головна частина яких має у своєму складі синтаксичний сигнал, який передбачає поширення головної частини підрядною;

2) складнопідрядні речення, головна частина яких не має у своїй будові словесних сигналів своєї синтаксичної неповноти, тобто володіє автономною, самодостатньою структурою.

При виокремленні типів складнопідрядних речень, які мають синтаксичний сигнал у головній частині, необхідно враховувати одночасно структурно-семантичну сутність і сигналу, і підрядного речення, якого він "вимагає". Відповідно розрізняємо складні сполучниково-безсполучникові конструкції, виходячи із 4-х типів складнопідрядних речень, у яких підрядна частина передбачається структурою головної частини.

1. ССБК зі складнопідрядними реченнями, у головній частині яких дієслово (а також інфінітив, прислівник, дієприслівник) або слово у функції присудка ("предикатив") - зі значенням мовлення, мисленнєвої діяльності, почуття, сприйняття, бажання, наміру, внутрішнього стану, побоювання, сумніву - вимагає свого доповнення підрядним реченням із загальним об'єктним або об'єктно-обставинним значенням. Підрядна частина вводиться за допомогою сполучників *ніби, щоб, як би, якщо, питально-відносних займенників чи прислівників хто, що, котрий, який, чий, де, куди, звідки, як, скільки, чому, для чого*. Це - так звані пояснюючі конструкції. Ось деякі приклади структурних формул складнопідрядних речень цього різновиду: *вірю, що...; здається, що (ніби)...; сниться (ніби) ...; чув, що (ніби, декуди, звідки)...; побачив, що (ніби, який, чий, де, звідки)...; вона рада, що (коли, якщо)...; любить, щоб (коли, якщо)...; розказував, що (ніби, як)...; просить, щоб...*

Наприклад: *Пастух Окомир ніколи в світі нікому не брехав і тут розповів, що знав про жениха дочки давно* (Р. Іванченко); *Ні, вона відчуває, що не може повернутись ні з чим: за своєю спиною чує велику країну, яка, затамувавши подих, дивиться на її двобій за честь і гідність народу* (Р. Іванченко); *Повільно стоплювався у тому горнилі й птах; Костомарову здалося, що його мелодія перейшла туди, увись* (В. Шевчук); *Звідти щось височило з гуркотом і уханням і подалось геть, ламаючи суччя; він збавнує, що потрапив до лігва страхітливого звіра, але не подумав цієї думки до краю, як уже спав* (І. Багрянний).

Як бачимо, більшість сильно керуючих слів названих вище семантичних груп "керують" не тільки підрядним реченням, але й відмінковою формою іменника, а також - значно рідше - інфінітивом.

2. ССБК зі складнопідрядними реченнями, у головній частині яких іменник із конкретним значенням потребує (вимагає) уточнення, звуження свого значення засобом приєднання підрядного речення з означальним або означально-об'єктним значенням. Тут маються на увазі, з одного боку, іменники з узагальнено-предметним значенням (колір, аромат, вигляд, вік, ріст, вираз, хода, частина, галузь). Перелік подібних слів невеликий. Підрядне речення найчастіше приєднується за допомогою вказівних займенників (вони допомагають конкретизації та звуженню їх значення), рідше безпосередньо. До цього списку необхідно віднести іменники, співвідносні з дієсловом, що вимагають "пояснюючого" поширення: думка, переконання, здогад, надія, повідомлення, плітка, побоювання, хвилювання, бажання, вимога і т.п. Слова цієї групи доповнюють свою смислову недостатність приєднанням або атрибуту ("простого") означення або підрядного означального речення. Таким чином, даний тип конструкцій (ССБК) із підрядним зв'язком характеризується формулами: (*він сказав це тоном, яким (віддають накази); (до мене дійшла) плітка, який (я не повірив); (я ще не вирішив) питання, куди (мені поїхати);* пор. також: *...усвідомлення, що...; ...надія, що...; ...думка, ніби...; ...вимога, щоб...; ...бажання, щоб...; ...почуття, яке...; ...бажання, про яке...*

Наприклад: *Калиновського драгувало кожне слово Потоцького, він не міг йому донині простити, що той колись злегковажив Хмельницького і вислав на Жовті води свого марнославного сина нагайками хлнів розганяти* (Р. Іванчук); *На Петра і Павла з Глухова приїхав до Чернігова маршалок двору гетьманського з таємною звісткою, про яку того ж дня знав увесь хутір: одразу по закінченні успенського посту від сина лубенського полковника Якова Марковича (всі казали: "Від Насті-гетьманши") прибудуть свати* (Р. Іванчук); *У цьому не було нічого дивного: споряджаючи посла в чужу державу, знаючі люди поставили його, насамперед, детально написаною інструкцією, в якій передбачався кожен його крок* (Я. Стецюк).

3. Складні сполучниково-безсполучникові конструкції зі складнопідрядними реченнями, у головній частині яких займенник (вказівний, означальний, неозначений, заперечний) у формі іменника, прикметника, прислівника наповнюється конкретним змістом, підсумованим у підрядній частині. Підрядна частина вводиться у конструкцію відносним займенником (іменником, прикметником, прислівником) або сполучником (що, ніби, нібито, неначебо, щоб). Функція підрядної частини у таких конструкціях визначається синтаксичною роллю "сигнального" займенника головної частини. За конструкціями цього типу закріпилася назва займенниково-співвідносних.

Одну групу ССБК зі структурно-обов'язковими складнопідрядними реченнями займенниково-співвідносного типу становлять конструкції, в яких відносний займенник вводить підрядну частину, яка розкриває значення "сигнального" займенника головної частини: *...всі, хто...; ...ті, хто...; ...той, хто...; ...тоді, коли...; ...звідти, звідки...; ...там, де...; ...так, як...; ...всі, що...; ...ті, котрі...; та інші*.

Наприклад: *Гей-го, не все те вмерло, Що сховане в землі. - Назад земля поверне зерно, що їй дали* (І. Кочерга); *Звичайно, після цього нововведення навіть ті, кого раніше й не приманював Ягорів садок, тепер не минали нагоди потрясти куці - цілу ніч дзвінок у хаті не змовкав* (О. Гончар).

Іншу групу ССБК зі складнопідрядними структурно-обов'язковими реченнями розгляданого типу утворюють конструкції, в яких відносний займенник або сполучник вводять підрядну частину, яка уточнює значення іменника (в функції підмета або додатка), присудка або означально-

го члена головної частини, виділеного прикріпленням до нього "сигнальним" (вказівним) займенником: ...такий (веселий), якого...; ...до того (слабкий), що...; ...стільки (вражень), що...; ...таке (завдання), щоб...; ...така (гарна), що...; ...так (добре), що...; ...тому (не прийшов), що... Наприклад: Хан не підводив голови, Сефер Газі, здавалося, дрімав, сидючи, тільки блискучі чорні зінці, що насили продиралися крізь стулені повіки, свідчили, що він не спить (Р. Іваничук); Не забувай: той добрий гість, що мало їсть (Я. Стецюк); Всі разом закінчили роботу й розходилися тепер по келях - я бачив у дворі розкидані чоловічі постаті, які кудись поспішали (В. Шевчук); Звичайно, сподіватися від Копицького аж надто великої допомоги не можна: не такий уже він багатий, як хоче показати, не такі вже великі зв'язки в нього, як би того хотілося (Я. Стецюк); Потім у байдужих очах змайнула загадка: либонь, це та сама бояриня, що хотіла посватати для свого сина Чурині його доньку Малушу (Р. Іванченко).

В особливу групу ССБК зі структурно-обов'язковими конструкціями займенникового типу мають бути виокремлені речення, у яких прикріплення підрядної частини до вказівного займенника головної частини носить формальний характер: є слова, які володіють сильним керуванням і до яких підрядне речення приєднується, як правило, за допомогою вказівного займенника (переважно це слова з "подвійним" обов'язковим керуванням): ...засуджував усіх за те, що...; ...звинуватив друга у тому, що...; ...посприяв тому, щоб...; ...закликав нас до того, щоб...; ...був задоволений тим, що... Наприклад: Тож дозволь застерегти тебе це одним повчанням: коли хочеш волі своєму народові, будь солідарним з тим, хто визволяється, в них ти знайдеш підпору (Р. Іваничук); В училищі був у неї хлопець, не любила його, зустрічалася для того, щоб не сидіти в кімнаті одній, коли дівчата розбігалися на побачення (В. Яворівський). Щоправда, проявом діючої у мові тенденції до локонізації синтаксичних побудов є часті випадки безпосереднього приєднання підрядного речення до керуючого слова там, де нормою визнається обов'язковість вказівного займенника: Він помахував нею, щоб ніхто не намілювся підступитися до нього: священний папір давав право входити до самого султана (Р. Іваничук); Якось дивна тиша стояла на подвір'ї, замовк Карпо Сила на колишнім Вдовинім болоті, послухало все на круги, щоб завтра на зорі встати (В. Земляк).

4. ССБК зі складнопідрядними реченнями, у препозитивній частині яких перша частина двочленного фразеологічного зрощення, що виконує "сполучникову" функцію, передбачає продовження конструкції. Сюди відносяться, по-перше, часові конструкції, які виражають значення близького, швидкого ходу подій, несподіваності або невмотивованості початку наступної дії, перерваності однієї дії іншою, наприклад: ...не минуло (й тижня)..., як...; ...ледве (влаштувався)..., як...; ...не встиг (увійти)..., як... (наприклад: То потиху встав із-за стола, а дядько Олекса аж звівся на ноги й невідхильно дивився на небо; мама чомусь нахилила голову й дивилась на свої руки; не минуло й декількох хвилин, як з її очей жолобками перших зморшок збігли дві непрохані сльози (В. Яворівський); Навпроти входу до приміщення стоїть парокінна фельд'єгерська киби́тка, поліцейські відитовхують людей, та юрба щораз гущішає, натискає; Карамзін поміж людські голови встигає побачити, як з будинку губернського управління вниз сходами зводять під конвоєм якогось чоловіка (Р. Іваничук).

Друга основна група ССБК зі складнопідрядними реченнями у пропонованій тут класифікації - це ССБК зі складнопідрядними реченнями, головна частина яких не

має сигналів, що передбачають необхідність підрядної частини, або, у прийнятій нами термінології, структурно факультативні. Пор., наприклад: Як забивав цяхи у образ, очі заплющував, просив прощення в Господа: робота є робота, за неї мені трудодні пишуть (В. Дрозд).

Очі заплющував,
просив прощення в Господа,

як забивав цяхи у образ,
як виконував чужу вказівку,
бо боявся Божої кари,
тому що в душі був проти,
оскільки розумів гріховність затії

При побудові таких сполучниково-безсполучникових речень йдеться, насамперед, про вибір сполучника (або сполучного слова), що відповідає тій семантиці, яку необхідно передати за допомогою підрядної конструкції.

Запропонований тут поділ складних сполучниково-безсполучникових конструкцій зі складнопідрядними реченнями з точки зору структурної обов'язковості та структурної факультативності не заперечує їх розгляду і з точки зору одночленності (нерозчленованості) та двочленності (розчленованості) - у тому розумінні цих термінів, яке закріпилося після праць М.С.Поспелова. Так, усі ССБК зі складнопідрядними реченнями, виділеними нами як побудовані на основі структурної обов'язковості, є одночленими нерозчленованими конструкціями. ССБК зі складнопідрядними реченнями, віднесеними до групи структурно факультативних, включають як двочленні (їх більшість), так і одночленні структури.

Література

1. Арполенко Г.П., Забеліна В.П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові. - К., 1982.
2. Бархударов Л.С. К вопросу о поверхностной и глубинной структуре предложения // Вопр. языкознания. - 1973. - №3. - С.50-61.
3. Белова Б.А. О некоторых закономерностях построения усложненных предложений // Вопросы синтаксиса русского языка. - Калуга, 1969. - С.158-162.
4. Василенко И.А. Сложные предложения с разночленным соподчинением // Русский язык в школе. - 1953. - №6. - С.1-7.
5. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. - К.: Либідь, 1993. - 367с.
6. Горяня Г.М. Складні речення з різночленною супідрядністю в сучасній українській літературній мові // Граматичні та стилістичні студії з української та російської мов. - К., 1965. - С.257-271.
7. Калашникова Г.Ф. Многокомпонентные сложные предложения в современном русском языке. - Х.: Вища шк. Изд-во Харьк. ун-та, 1979. - 159с.
8. Кулагин А.Ф. Об отношении бессоюзных сложных предложений к категориям сочинения и подчинения // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. - 1974. - №6. - С.82-88.
9. Поспелов Н.С. О грамматической природе сложного предложения // Вопросы синтаксиса русского языка. - М., 1950. - С.321-337.
10. Поспелов Н.С. Сложноподчиненное предложение и его структурные типы // Вопр. языкознания. - 1959. - №2.
11. Симулик М.В. Полипредикативное сложное предложение и его составные части // Структура сложных полипредикативных предложений. - Калинин, 1980. - С.23-30.
12. Шульжук К.Ф. Складні сполучниково-безсполучникові речення // Укр. мова і літ. в школі. - 1979. - №5. - С. 59-64.
13. Шульжук К.Ф. Ускладнені складнопідрядні речення в сучасній українській мові // Укр. мова і літ. в школі. - 1983. - №9. - С.34-38.
14. Шульжук К.Ф. Ускладнені сполучникові складні речення з різними видами зв'язку // Укр. мовознавство. - К., 1983. - №11. - С.93-100.